

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEM YAKINDOĞU'DA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Müzehher YAMAÇ*

ÖZ: Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devletine karşı savaştan Ermeniler'e, Ruslar ve Fransızlar tarafından "Büyük Ermenistan" devleti vaat edilmişti. Taşnak ve Hınçak gibi terör örgütleri, vatandaşı oldukları devlete karşı Ermeni topluluklarını isyana kıskırtarak, başta Van ve Bitlis olmak üzere çeşitli yerlerde isyan başlatmışlardı. Çıkan olayları durdurmak için Osmanlı yönetimi, Doğu Anadolu'da bulunan Ermenileri, 1915 yılında Osmanlı toprağı olan Suriye'ye tehcir kararı aldı. Savaş sırasında göç ettirilen Ermeniler'e 1918 yılında bir kararname ile izin verildiğinden, bir kısmı Anadolu'da terk ettikleri topraklara geri dönmüştür. Kurtuluş Savaşı süresince düşman ordusu ile birlikte hareket etmişlerdir. 1921 Ankara Anlaşması'ndan sonra, işgal edilen yerlerdeki Ermeniler, Fransız ordularıyla birlikte tekrar bölgeden çekilmiştir. Lozan Konferansı'nda Ermeni istekleri "Azınlıklar Sorunu" sırasında görüşülmüş ancak, devlet kurma istekleri gerçekleşmemiştir. Lozan sonrası dönem, yeni bir güçler dengesi ve siyasi haritanın oluşturulduğu dönemdir. Bu aşamadan sonra Ermeniler, Kürtler'le birlikte kurdukları Hoybun Cemiyeti'nde, 1926-1930 yılları arasında gerçekleşen Ağrı isyanı sırasında, Türkiye'ye karşı eylemlerde bulunmuştur. 1938 yılında Türk ordusunun İskenderun'a girmesi ve 1939 Antlaşması ile Hatay'ın Türkiye'ye devri, Ermenilerin kaygılarını arttırmıştır. Bölgedeki Ermeniler'in bir kısmı bu kez Lübnan'a ve Suriye'ye, diğerleri ise ABD ve Fransa'ya göç etmişlerdir. Fransa göçü organize etmiş ve Birinci Dünya Savaşı ve işgal sırasında kendileri için savaştan Ermenilere, finansal destek sağlamıştır. Türk yetkilileri bu yer değiştirme sırasında; Fransız yetkililerle üzerinde anlaştıkları göç düzenlemeleri ile göçmenleri korumak için gerekli önlemleri almışlardır. Bu çalışmada Fransız Dışişleri Bakanlığı ve Osmanlı Arşiv Belgelerinden yararlanarak, 1918-1940 yıllarına Yakındoğu'da Türk-Ermeni ilişkilerinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yakındoğu, Türk-Ermeni İlişkileri, Hoybun Cemiyeti, Göç

* Dr. Öğretim Üyesi, Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, myamac@nku.edu.tr.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8587-330X>

Geliş Tarihi (Received): 25.10.2018

Kabul Tarihi (Accepted): 15.12.2018

Yayın Tarihi / Published: 20.01.2019

TURKISH-ARMENIAN RELATIONS BETWEEN TWO WARS PERIOD IN THE NEAR EAST

Abstract: The Armenians who fought against the Ottoman State during World War I had been promised a "Greater Armenia" state by the Russians and the French. Terrorist organizations such as Dashnak and Hinchak have led Armenian communities to a rebellion against their states in various places, including Van and Bitlis. In order to halt the emerging events, the Ottoman government decided to relocate the Armenians in Eastern Anatolia to Syria, an Ottoman land in 1915. Armenians who were displaced in the war, since it was allowed by a decree in 1918, to Antep, Urfa and Maraş in Çukurova region, which they have left previously. During the War of Independence, Armenians moved alongside the enemy forces. After the 1921 Ankara Agreement, the Armenians in the occupied territories withdrew from the region again with the French armies. Some have migrated to Cyprus and Egypt, others have been placed in lands under the mandate. At the Lausanne Conference, Armenian wishes were discussed during the "Minorities Issue", but the wish to form a state was not realized. The post-Lausanne period was the period when a new balance of power and a new political map were established. After this stage, the Armenians together with the Kurds founded the Hoybun Association during the Ağrı riots that took place between the years 1926-1930, and engaged in actions against Turkey. The arrival of Turkish forces in Iskenderun in 1938 and acquisition of Hatay with 1939 Agreement have increased the concerns of the Armenians further. This time a portion of the Armenians in the region went to Lebanon and Syria, while others have emigrated to the United States and France. France organized the immigration and provided financial support to Armenians who fought for themselves during the First World War and the occupation. During this relocation Turkish authorities, together with the French authorities, have taken the necessary measures to protect the immigrants. In this study, it is aimed to examine the relations between the Armenian-Turkish relations in the Near East in 1918-1940, by using the documents of French Ministry of Foreign Affairs and the Ottoman Archives.

Keywords: Near East, Turkish-Armenian Relations, Hoybun Community, Migration

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerle ilgili herhangi bir ciddi problem söz konusu olmamıştır. Ermeniler, Tanzimat döneminde (1839-1876) milli bir varlık olarak teşkilatlanıp, ortaya çıktıktan sonra faaliyetlerini aktarmak istedikleri siyasi ve diplomatik ortamı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordularının yenilmesi sonucu imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla yakaladılar.¹ Ardından imzalanan Berlin Antlaşması, Ermeni meselesi açısından dönüm noktası olmuştur. Antlaşmanın 61. ve 62. maddesi, Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan Hıristiyan unsurlara birtakım haklar getirdiğinden Ermeniler de Hıristiyan olduğundan bu madde dolaylı

¹ Bayram Kodaman, "Türk-Ermeni İhtilafının Başlangıcı", *Tarihte Ermeniler ve Kürtler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik)*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. 239-256.

Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,
Cilt: 9 Sayı: 17, Ocak 2019, s. 54-79

olarak, onları da ilgilendirmektedir.² Berlin Antlaşmasındaki düzenlemeyle Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya'nın karışmasıyla bu sorun uluslararası politikaya yerleşmiş oluyordu.

Ermeni sorunun ortaya çıkmasında diğer bir etken, Ermenilerin toplum içindeki yerinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin millet sistemi içinde İstanbul Ermeni Patrikliği, Ermeni milletinin tüm yetkilerini elinde toplayan kurum idi. XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşme sürecine girilmesiyle başlayan reformlar, Patrikliğin Ermeni cemaati üzerindeki tekelinin kırılmasına yol açarak, Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda etken olmaya başlamıştır.³ 1830'da Katolik Ermeniler'in Fransızlar, 1850'de Protestan Ermenilerin İngilizlerin etkisi ile tanınması, Ermeni Gregoryan kilisesinde Ermeni rekabeti yaratarak, kilisenin cemaat içindeki gücünü sarsıntıya uğratmaya başlamıştı.⁴ Ermeni kilisesi gücünü koruyabilmek için bir Ermeni devleti kurulması düşüncesini ilk olarak bu dönemde gündeme taşımıştır.⁵ Ermeni meselesinin düşünsel alt yapısının oluşumunda etkili olan bir diğer faktör ise, misyonerlik faaliyetleri olmuştur.⁶

XIX. yüzyıl başlarından itibaren misyonerlik faaliyetleri birçok alanda görülmeye başlamış ancak, en fazla yoğunlaştıkları alan eğitim alanı olmuştur.⁷ Ermeni sorununun ortaya çıkmasında ikinci aşama, komiteler yoluyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.⁸ Hayır dernekleri görünümünde kurulan bu cemiyetler, bağımsız bir Ermenistan fikrini özellikle 1887 yılında kurulan Hınçak ve 1890 yılında kurulan Taşnak cemiyetleri aracılığı ile yaymağa çalışmışlardır. Hınçak komitesinin başlıca eylemleri Kumkapı Gösterileri (1890), Merzifon, Kayseri, Yozgat İsyanı (1892-1893), Birinci Sason İsyanı (1894), Bab-ı-Ali gösterisi ve Zeytun İsyanı (1895)'dir. Taşnak komitesinin başlıca eylemleri I. Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası Baskını

² Esat Uras, *Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 249.

³ Justin McCarthy, *Turks and Armenians: A Manual on the Armenian Question*, Washington, Committee on Education, Assembly of Turkish American Association, 1989, s. 30.

⁴ Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu, 1914-1923*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 116.

⁵ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s. 45.

⁶ Azmi Süslü, *Ermeniler ve Tehcir Olayı*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Ankara, 1990, s. 28.

⁷ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVI, Özel Sayı, Ankara, 1999, s. 72.

⁸ Güler Yargı, "Ermeni İhtilal Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayiinin Rolü", *Tarihte Türkler ve Ermeniler, (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, C. 10, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. 127-172.

(1896), II. Sason İsyanı (1897) ve Yılız Suikastı (1905)'dir.⁹ 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Osmanlı Devlet yönetimine İttihat ve Terakki'nin hakim olması, Ermenilerin yeniden umutlanmasına yol açmıştır. Bu dönemde Ermenilere bir dizi hak tanımalarına rağmen, Ermeniler çok geçmeden isyan etmişlerdir.¹⁰ Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşına girdikten sonra Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığını ve Anadolu'da birbiri ardına isyanlar çıktığını haber alınca, olayların zamanla yatışacağı düşünerek kesin bir tedbir alma yoluna gitmemiştir. Van isyanının başlamasına kadar birtakım küçük tedbirlerle Ermeni komitelerinin faaliyetlerini önlemeye çalıştı. Seferberlik ilanından sonra, 17 Ağustos 1914'te ilk Ermeni İsyanı Zeytun'da çıktı ve savaşa girilmesiyle birlikte yaygınlaştı. Ardından 15 Nisan 1915'te Van'ı işgal ederek Ruslar'a teslim ettiler. Adana, Urfa, Antakya, Erzurum, Bursa, Sivas, İzmit, Adapazarı, Kayseri ve diğer yerlerde çeşitli olaylar meydana gelmekteydi.¹¹

İsyan çıkan bölgelerdeki Ermenilerin hükümet tarafından belirlenen yerlere gönderilmesine karar verilmiştir. 27 Mayıs 1915'te geçici bir kanun ile, bölge komutanlarına göç ettirme yetkisi verildi.¹² İlk önce Van, Erzurum, Bitlis ve Çukurova bölgesi sevk ve iskana tabi iken, sonradan diğer bölgeler de uygulamaya dahil edilmiştir. İstanbul, İzmir ve Trakya bölgesi komiteler dışında sevk ve iskan uygulamasından muaf tutulmuştur.¹³ 28 Mayıs 1915'te başka bölgelere gönderilen Ermenilerin, kolaylıkla ve düzenli şekilde barındırılmaları, can güvenliği ile ilgili ayrıntılı bir yönetmelik hazırlanmıştır.¹⁴ Zanaatkâr, tüccar, öğretmenler ile Osmanlı Bankası, Reji İdaresi, Düyunu Umumiye ve Demiryolu çalışanları gibi bazı meslek sahipleri, bunların aileleri, on yaşından küçük Ermeni yetim çocukları ve daha birçok grup zorunlu göçün kapsamı dışında bırakılmışlardır.¹⁵

⁹ Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propogandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler" *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İ.Ü. Rektörlüğü Yayınları, 2001, s. 197-207.

¹⁰ Mustafa Sıtkı Bilgin, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletleri'nin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti", *Belleten*, C. LXIX/ 254, (Nisan 2005), s. 1-14.

¹¹ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1984, s. 230-252.

¹² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No.14, Ankara, 1995, s. 7.

¹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 91, Ankara, 2007, s. 6.

¹⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, s. 6.

¹⁵ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 77-80.

Seferberlik şartlarından dolayı sevk sırasında meydana gelen aksaklıkların ve suçluların cezalandırılması 1918 yılına kadar devam etmiş, suç işledikleri tespit edilenler Örfi İdare Mahkemelerine sevk edilerek cezalandırılmışlardır.¹⁶ 18 Aralık 1918’de hükümet tarafından çıkarılan bir yasayla geri dönüşlerine izin verilmiş ve her türlü kolaylık sağlanmıştır.¹⁷

1914 yılında Osmanlı Devleti’nde yaşayan 1.300.000 civarında Ermeni nüfusunun, tehcire tâbi tutulanlar ve ülkeyi kendiliğinden terk edenlerin sayısı 600.000 – 7000.000 arasındadır. Bunlardan 300.000’e yakınının kendi isteğiyle Kafkasya ve İran’a gittiği ve 422.758 kişinin sevk edildiği görülmektedir. Tehcir kapsamı dışında kalanlar ise 500.000’dir.¹⁸

İçişleri Bakanlığı raporuna göre, yer değiştirme sırasında 702.900 kadar Ermeni göç ettirilmiş ve Tehcir sırasında iklim şartları, yol zorlukları, salgın hastalıklar veya çeşitli isyan hareketlerinden, çetelerin saldırılarından ve diğer nedenlerden ölen Ermeniler olmuştur.¹⁹

Arnold Toynbee’nin nezaretinde hazırlanan *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* (Mavi Kitap)’ta ise, 600.000 Ermeni’nin öldürüldüğü iddiasında bulunulmuştur. Halbuki evlerine dönmeyen pek çok Ermeni’nin başka ülkelere göç ettikleri, gemi yolcu listesinden anlaşılmaktadır.²⁰

Bütün veriler değerlendirildiğinde, Ermeni iddialarına dayanak teşkil ettiği öne sürülen “1.5 milyon Ermeni’nin öldürüldüğü” söylemlerinin gerçeği yansıtmadığı açıktır.

Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri

11 Kasım 1918’de Almanya’nın teslim olmasıyla Birinci Dünya Savaşı sona erdi.²¹ Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar, 30 Kasım 1918 tarihinde bütün İtilaf devletleri ve ortaklarına Milletler Cemiyeti’nin koruyuculuğu altında Ermeni bağımsızlığının sağlanması için başvurdu.²² 7 Aralık 1918’de Antakya, 11 Aralık’ta Dörtyol, 17 Aralık’ta Mersin, Tarsus, Adana dolayları işgal edildi. İngilizler Savaş içinde yapılan anlaşmalar gereği, Ekim-Kasım 1919’da Antep, Maraş ve Urfa’yı Fransızlara devrettiler. İngilizlerin

¹⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 143, 153, vd.

¹⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 12, (BOA, AR MÜ, 43/34 22 Ekim 1918).

¹⁸ İlker Alp, “Ermeni İddialarının Tarihsel Geçersizliği”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Haziran 2009, C. 11, S. 1, s. 1-30.

¹⁹ Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronolojisi ve Kaynakça*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005, s. 54; Gürün, *age.*, s. 223-229; Uras, *age.*, s. 611-625.

²⁰ Yusuf Halaçoğlu, “Tehcir Edilen Nüfus, Kayıplar ve Göçler”, *Türk Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 143-179.

²¹ Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, C. I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1993, s. 99-143.

²² Uras, *age.*, s. 672.

desteğini alan Ermeniler, Doğuda Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars, Iğdır, Kağızman, Güneyde, Urfa, Antep, Maraş, Adana gibi yerlerde halkı katletmeye başlamışlardır. “Küçük Asya Sorunu” başlıklı paylaşım planının arkasında Fransa vardır.²³ Bölgedeki çıkarları için, uzun zamandır kendisine müttefik oluşturmak için çaba sarf eden Fransa bu dönemde, en büyük desteği Katolik Ermenilerden almıştır. Fransızlar işgal ettiği bölgelere Ermeni göçmenler yerleştirmiş, Ermeni çeteleri işgal ve Türklere karşı kırım olaylarını başlatmıştı.²⁴ Osmanlı Ordusu ile çatışmaya giren Çukurova Ermenileri, bu hareketlerinde başarılı olamayıp, Suriye sınırına yakın Musa Dağı'na çekilmişlerdi. İsyancıları Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak için Fransa, “Doğu Lejyonu” fikrini tasarlamıştır.²⁵ Fransızlar tarafından artık “Ermeni Lejyonu” adı verilen Ermeniler, Fransız birlikleriyle beraber güney vilayetlerini işgale başlamış²⁶ ve Fransız üniformalarıyla, Osmanlı Devleti'nin savaşmakta olduğu düşmanlarıyla işbirliği yapmışlardır.²⁷ Bogos Nubar Paşa'ya göre, 1918'den itibaren süren çatışmalarda Fransız saflarında savaşan 40.000 Ermeni ölmüştür.²⁸

19 Mayıs 1919'da Kurtuluş Savaşı başlamış, Mustafa Kemal, 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'nde ve 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde yaptığı konuşmada, Ermeni Devleti kurulmasına yönelik davranışlara kesinlikle her türlü savunmanın gerekliliğini belirtmiştir. Aynı şekilde son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında kabul edilen Misak-ı Milli'de, Doğu Anadolu'nun ve diğer Türk topraklarının ayrılmaz bir bütün olduğu vurgulanmıştır.²⁹ Birinci Dünya Savaşı sırasında Türklere karşı itilaf devletlerinin yanında savaştıklarını ileri süren Ermeniler, 12 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansına başvurmuşlardır. Ermeniler Paris'te birisi Bogos Nubar Paşa başkanlığında, diğeri ise 1918 Mayıs'ında kurulduğu ilan edilen Ermeni Cumhuriyeti başkanı Avetis Aharonian önderliğinde temsil edilerek,

²³ Hasan Dilan, “Diplomatik Belgelerle Fransa'nın Ermeni Siyasetine Bakışı”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, C. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. 15-29.

²⁴ Salahi R. Sonyel, “Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propogandası, Hıristiyan Dünyası Nasıl Aldattı”, *Belleten*, C. XLI/161 (1977 Ocak), s. 137-156.

²⁵ Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918)* C. II, XVI. Dizi, Ankara, TTK., 2005, s. 199-205.

²⁶ Erdal İlter, “Milli Mücadele'de “Doğu Lejyonu” (Légion d'Orient)'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, (Mayıs 1989), Yıl: 2, S. 3'den Ayrı Basım, Ankara, 1989, s. 420.

²⁷ Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918)*, C. IV, s. 187.

²⁸ Hikmet Özdemir, K. Çiçek, Ö. Turan, R. Çalık, Y. Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2010, s. 145.

²⁹ M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 244.

isteklerini açıkladılar.³⁰ Verdikleri muhtırada “Büyük Ermenistan” toprakları belirtilmiş ve 20 yıl süreyle bir büyük devletin himayesi altına alınmasını talep ediyordu. Ermeni Patrikhanesi de bir muhtıra ile Türkiye’de 1882’de 2.600.000 Ermeni’nin mevcut olduğunu, 1912’de ise bu rakamın 2.100.000’e düştüğünü bildirmiştir.³¹ Bu rakam ve iddialara karşı Osmanlı hükümetinin belgelere dayanarak yapmış olduğu itirazlar göz önüne alınmamış ve barış işi çözüme kavuşturulamamıştı. İngilizler Van vilayeti (Hakkari hariç), Bitlis vilayeti (Siirt hariç), Diyarbakır vilayeti (Palu hariç), Trabzon vilayetinin Rize Sancağı hariç tutulan topraklar üzerinde de, ayrıca “Kürdistan Devleti” kurmak gayesi güdüyorlardı.³² Barış görüşmelerinden daha iyi sonuç almak isteyen Ermeniler, 24 Şubat – 22 Nisan 1919’da Paris’te Ermeni Birliği Kongresini topladılar ve “Büyük Ermenistan” için çalışmalar başlatma kararı aldılar. Ancak İngilizler, Sivas Kongresi sonrasında Mustafa Kemal Paşa’nın bir güç olarak Anadolu’da ortaya çıkması üzerine bu fikirden vazgeçmişlerdir.³³ Ermeniler, Amerikan Başkanı Wilson’a başvurarak, yardım istediler. Başkan Wilson durumu yakından tespit ettirmek amacıyla, General James G. Harbord başkanlığında bir heyeti Doğu Anadolu’ya gönderdi.³⁴ Komisyon Doğu Anadolu’yu gezerek hazırladığı raporda, Ermenilerin hiçbir zaman ve hiçbir yerde çoğunlukta olmadığını bildirmişti. King- Crane Komisyonu raporları da aynı doğrultuydu. Manda yönetimi önerisi de 1920 Nisan ayında Amerikan Kongresi tarafından reddedildi.³⁵

Sevr ve Lozan Antlaşmalarında Ermeni Sorunu

Osmanlı Hükümeti tarafından 10 Ağustos 1920’de imzalanan Sevr Barış Antlaşması ile, bir Ermenistan Devleti’nin varlığı hükme bağlanmış ve onaylanmış oluyordu. Ancak 23 Nisan 1920’de kurulan T.B.M.M. hükümetinin Anadolu topraklarının paylaşılmasını kabul etmesine imkan yoktu. Ayrıca Sevr Antlaşması ile kendilerine vaat edilen toprakların Ermenilere bırakılması, I. Dünya Savaşı sırasında yapılan paylaşım planına da uymamaktaydı. Diğer yandan Ermeniler, Doğu Cephesi’nde Türk kuvvetlerine ve Türk köylere saldırıyordu. Ermeni kuvvetlerinin taarruzu

³⁰ Koçaş, *age.*, s. 265.

³¹ Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918)*, C. III, s. 211-213.

³² Koçaş, *age.*, s. 261.

³³ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1992, s. 242-244.

³⁴ İsmail Özçelik, *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 221.

³⁵ Abdurrahman Çaycı, *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 83.

Kazım Karabekir komutasındaki Türk kuvvetleri tarafından durdurulmuş, Eylül 1920'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars geri alınmış, 3 Aralık 1920 günü Türkiye ile Ermenistan arasında Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşma gereğince doğuda tespit edilen sınır, sonradan Moskova ve Kars antlaşmaları ile de kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu sınırı oldu.³⁶ Bu şekilde Sevr Antlaşması'nın geçersizliği bütün dünyaya ilan edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, düşmanca hareketlerden dolayı Osmanlı Hükümeti tarafından harp bölgeleri dışına göç ettirilen Ermeniler, bu defa bölgenin İngilizler ve Fransızlar tarafından işgali üzerine silahlanmış olarak, onların yardım ve desteği ile eski yerlerine dönmeye başlamışlardı.³⁷ Ardından 29 Ekim 1920'de Fransızlar, içinde Ermenilerin de bulunduğu bir taburla Kilis'i işgal ettiler.³⁸ Anadolu işgali sırasında Urfa ve Maraş'ta yenilgiye uğratılan Fransızlar, çekilmek zorunda kaldı. Fransız halkı da savaşın ağır yükünden bıkmış, savaş karşıtı bir tutum takınmıştı. Fransızlarla İngilizler arasında ortaya çıkan anlaşmazlık, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile temas etmelerini etkilemişti. Yapılan görüşmeler sonunda, 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Anlaşması imzalandı.³⁹ Ermeniler bu antlaşmaya büyük tepki göstererek, Çukurova bölgesinden göç etmeye başladılar.

11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından İstiklal Savaşı sona ermiş, ardından Türk tarafı İtilaf Devletleri tarafından 28 Ekim 1922'de Lozan'da toplantıya çağırılmıştır. 20 Kasım 1922'de başlayan konferans, aralıklarla devam etmiştir. Konferansta Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Türklerin değişimi, soykırım iddiaları ve Anadolu'da Ermenilere bir yurt verilmesi konuları gündeme gelmiştir.⁴⁰ Türk tarafının düşüncelerini ifade eden heyet başkanı İsmet Paşa'nın uyarılarına rağmen, Türk delegasyonun katılmadığı 26 Aralık'taki alt komitede Ermeni heyeti dinlenmiştir.⁴¹ Ermeniler savaş içinde İtilaf Devletleri'ne yapmış oldukları sayısız hizmetleri ve bu uğurda vermiş oldukları kayıp ve fedakârlıkları anlatmışlar ve Sevr'in Anadolu topraklarını da içine alan bir Ermenistan talebini ısrarla sürdürmüşlerdir. Ancak, İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD,

³⁶ Gürün, *age.*, s. 391.

³⁷ Çaycı, *age.*, s. 59.

³⁸ Koçaş, *age.*, s. 283.

³⁹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 48.

⁴⁰ Ömer Turan, "Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu", Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler, Ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, Yayın No. 94, Ankara, Ağustos 2002, s. 200.

⁴¹ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı – Tutanaklar – Belgeler*, C. I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınevi, No: 300, Ankara, 1978, s. 193.

Ermenilerin bu “Ermeni Yurdu” adı altında yerleşimine taraftar olmamışlardır.⁴²

Lozan Barış Konferansı, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmış, anlaşma metninde Ermenilerle ilgili doğrudan herhangi bir hükme yer verilmemiş, ilgili konular azınlık hükümlerinde genel bir ifade içinde yer almıştır.⁴³

Ermeni- Kürt İttifakı

İngilizler, Paris Barış Konferansı sırasında Ermeni-Kürt ittifakının sağlanmasını amaçlamışlardı, ancak Kürtler ve Ermenilerin istediği yerler çakışmaktaydı. İngilizler 20 Kasım 1919’da Ermeniler adına Bogos Nubar Paşa ile, Kürtler adına Şerif Paşa’yı bir araya getirerek bir anlaşma yapmalarını sağladılar. Muhtıra metninde, “İttihad ve Terakkinin aleni ve harfî idare-i meş’umesinden Ermenilerle Kürdlerin tahlisi, ancak fenni ve iktisadi bir vazifedir. Uhde edecek bir devlet-i mu’azzamanın inzıam-ı maneviyeti ile her iki unsura istiklal verilmesi...” ifadeleri yer alıyordu.⁴⁴ Doğu Anadolu’da Milli Mücadele’nin başlaması bütün Ermeni-Kürt planlarını bozuyordu.

Lozan Konferansı’nda da Ermeni sorununun Ermeniler lehine çözülememesi, aksine ortadan kalkması Ermeni kuruluşlarını uzun süre yeni stratejiler aramaya yöneltti. Bu dönemde Ermeni terörünün temelleri, İngiliz ve Fransızların desteğiyle kurulan Hoybun Cemiyeti ile atılmaya başlamıştır. Ermeni Taşnak ve Hınçak Cemiyetlerini, Ermeni hareketi Kürtçülük ile birlikte yürütülürse kendi davalarında daha çabuk başarıya ulaşacaklarına ikna etmişlerdir. Suriye’de Türk sınırı bölgesinde yerleşen Ermeniler, Fransızlar ve İngilizlerin desteği ile Kürtlerle işbirliği yaparak terör eylemlerine başlamışlardı. Bu dönemde İngiltere’nin ilgisiyle karşılaştırıldığında, Fransızlar’ın Kürtlerle ilişkisi çok sınırlıydı.⁴⁵ Hoybun’un kurulması ile Suriye’de Fransızlar ve Kürtler arasında oluşacak yakın ilişkinin temeli de atılmış oldu. 1915 yılında yaşanan sürgünün ardından önemli bir Ermeni nüfus Suriye ve Lübnan’a yerleşmişti, kendileri gibi sürgün edilen ya da kaçan Türk muhalifleri ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktaydılar. Şeyh Sait isyanının bastırılmasının ardından çok sayıda

⁴² Abdurrahman Çaycı, *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. 84.

⁴³ “Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan”, *Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü*, Ankara, 1973, s. 182.

⁴⁴ Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Yayın No. 48, Sakarya, 2003, s. 182.

⁴⁵ Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 86.

Kürt ülke dışına kaçmış ve sürgündeki Ermenilerle işbirliği fikrinin güçlenmesi için uygun bir ortam oluşmuştu.⁴⁶ Örgütün kurucuları arasında Taşnak Ermenileri de vardı.⁴⁷ İngilizler, Irak'taki Kürt ileri gelenlerini ve Türkiye'deki bazı aşiretleri yanlarına çekmenin yeterli olmadığını düşünmüşler, bu yüzden Kürtler ile Ermeni Taşnak liderlerini de bir araya getirerek işbirliği yapmalarını sağlamışlardır.⁴⁸ Hoybun 1927 yılında kurulmasına rağmen tüzüğünü bir yıl sonra kabul etmiştir.⁴⁹ 21 Haziran 1928 tarihinde Halep'te yapılan bir toplantıda kabul edilen Taşnak-Hoybun anlaşmasının 1. maddesine göre:

*“Her iki taraf bağımsız bir Kürdistan'ın, birleşik bir Ermenistan'ın kurulma hakkını karşılıklı olarak tanıyarak, bu hakkın savunması için mümkün olan her türlü imkanı kullanarak, birbirinin yardımına koşmayı kabul etmektedirler.”*⁵⁰

Kürt örgütleri birleşme kararı aldıkları sırada, Ağrı Dağı'nda bir isyan başlamaktadır. Taşnakların Kürt ve Ermenilerden oluşan silahlı bir grubu kılavuzlar eşliğinde sınırı geçip, faaliyetlerde bulunarak, Suriye'ye dönmektedirler. Şeyh Said İsyanının devamı niteliğindeki ilk çarpışmalar, Ağrı bölgesinde yeni bir ayaklanmanın fitilini ateşledi. Osmanlı Yüzbaşısı İhsan Nuri, ayaklanmanın liderliğini yürütmektedir. 1930 yılına gelindiğinde, Ağrı İsyanı sona ermemiş, tüm Doğu Anadolu'da eşkıyalık faaliyetleri devam etmekteydi. İsyancıların yarattığı kargaşa ortamından faydalanarak, pek çok eşkıyalık yapan çeteler türemişti. Bu eşkıya ve isyancılarla sık sık çatışmalar gerçekleşmekteydi. Ermeni Hératche Papazian'ın Fransa Cumhuriyeti Kamechlie Genel Güvenlik Birimi istihbarat raporu; örgüt ile finansal ilişkilerini ve İhsan Nuri'nin gönderdiği istihbarat bilgilerini Fransızlara ilettiğini göstermektedir.⁵¹ Kürt lider Haco da,⁵² Türkiye'deki Kürt isyanı öncesinde Hoybun'un dört sektörü ve Ağrı Dağı'ndaki durum hakkında Fransız yetkilileri detaylı bir şekilde

⁴⁶ Zinar Silopi (Kadri Cemil Paşa), *Doza Kürdistan: Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı*, Stewr Basımevi, Lübnan, 1969, s. 103.

⁴⁷ Rohat Alakom, *Xoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998, s. 35.

⁴⁸ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992, s. 136.

⁴⁹ Abdulhaluk M., Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı, Ankara, 1996, s. 333.

⁵⁰ *Taşnak-Hoybun*, ed. Selim Yavuz, İleri Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 81.

⁵¹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 63, Kamechlie, 9 Temmuz 1930.

⁵² R. Alakom, *age.*, s. 46.

bilgilendirdiği anlaşılmaktadır.⁵³ Fransız yetkililerin Ağrı isyanı öncesinde tüm bilgilere sahip olduğu görülmektedir. Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiserliği istihbarat bülteninde, Hoybun ve Taşnak üyelerinin toplantısı ve toplantıda alınan karar neticesinde Ağrı bölgesine saldırı planında, harekate katılacakların isimleri ve hareketin detayları açıklanmaktadır.⁵⁴ Diğer yandan Yüksek Komiserlik, kendi kaynakları aracılığı ile gelişmeleri takip etmektedir. Kamechlie güvenlik yetkilisi, Hoybun toplantısında alınan, Kürtlerin yenilgisi durumunda izlenecek yol, sağlanacak para ve mühimmat ile ilgili kararlardan, Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiserliğini bilgilendirmektedir.⁵⁵ İsyanın planlı bir şekilde ve Fransız yetkililerin bilgisi dahilinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu sırada sınır ihlalleri devam etmekte, Türk yetkililer bu nedenle Ermenilerin sınırdan uzaklaştırılmalarını istemekte, ancak bölgedeki Yüksek Komiser bu talebin yerine getirilmesini çıkarlarına aykırı bulmaktadır. Bu konu arşiv belgelerinde şu şekilde yer almaktadır:

“Türk yetkililer; 3 Ağustos 1930 günü liderleriyle birlikte, 80 silahlı hayduttun Türk sınırından giriş yapıp 7 Ağustos günü Suriye’ye dönüş yaptığını, ‘Dostluk ve İyi Komşuluk Anlaşması’ni uygulayarak Türkiye Cumhuriyetine karşı kışkırtıcı kişileri sınırdan uzaklaştırmalarını Fransız yetkililerden talep etmektedir.”⁵⁶ Fransa Cumhuriyeti Beyrut Yüksek Komiseri, Türk delegelerin 29 Haziran 1929 Protokolüne istinaden Ermeni kökenli Suriyelilerin sınırdan uzaklaştırılmaları talebinden, vazgeçirilmeleri ile ilgili görüşlerini, Fransa Dışişleri Bakanı’na sunmaktadır.”⁵⁷

Ağrı İsyanının tümüyle bastırılması, en son çetecilerin tamamen teslim oldukları 1932 yılına kadar yedi yıl sürmüştür. Ancak en sıcak çarpışmalar 1930 yılında olacaktır ve bunlar bastırıldıktan sonra isyan bitmiş sayılacaktır. Ağrı ayaklanmasının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından zayıf düşen ve 1932-1939 yılları arasında arayış içine giren Hoybun, tarafsız bir politika izlemenin daha doğru olacağı kanısına varır ve böylece Ermeni-

⁵³ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 64, Kamechlie, 15 Temmuz 1930.

⁵⁴ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 65, Kamechlie, 23 Temmuz 1930, Ek. 1.

⁵⁵ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 68, Kamechlie, 27 Temmuz 1930.

⁵⁶ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 83, Mardin, 10 Ağustos 1930.

⁵⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 31-32, Beyrut, 22 Ağustos 1930.

Kürt ilişkilerinde bir soğuma dönemi yaşanır.⁵⁸ Bununla birlikte, 23 Haziran 1939 tarihinde Dahiliye Vekâlet'inden gönderilen bir rapor, Türkiye'ye yönelik bölücü faaliyetlerin 1939 yılına kadar devam ettiğini göstermektedir. “Fransızlar’ın amacı; Hoybuncu, Ermeni, Süryani ve Kürtleri kendilerine bağlayarak bilhassa Cezire’de bir Hıristiyan çoğunluğu yaratarak Türkiye ile Suriye arasına tampon bir devlet vücuda getirmektir.”⁵⁹ Bu şekilde, kendisine bağlı unsurları gereğinde Suriye ve Türkiye’ye karşı kullanmak istiyorlardı.

Türk Emniyet Teşkilatı, bu dönemde Hoybun’un etkinliklerini yakın takibe almıştır. Emniyet Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre; “1930’lu yılların sonunda Lübnan’daki Ermenilerin yeni Türkiye Devleti’nde yaşayan Ermeni azınlık hakkında, gerçekte ilgisi olmayan insafsız yayımlar yaptıkları görülmüştür.”⁶⁰

Ermeni Göçü

I. Dünya Savaşı’nın sona ermesi üzerine; İçişleri Bakanlığı savaş nedeniyle başka yerlere nakledilen Rum ve Ermenilerin iâşe ve iskanlarının temin edilerek, emniyet içinde geri dönmelerine müsaade etmişti.⁶¹ Çukurova bölgesi başta olmak üzere, Antep, Urfa, Maraş, Fransızlar tarafından bir Ermenistan kurulması için uygun bir yer olarak düşünüldüğünden bu bölge, Bogos Nubar Paşa ve Fransız Yüksek Komiseri Georges-Picot aralarında anlaşarak, bu bölgede Ermeni nüfusun artışı için yoğun çaba sarf ettiler. Bunun sonucunda 1919 baharında 120.000 civarında Ermeni Çukurova bölgesine göç etti. Suriye, Filistin ve Anadolu’dan göçlerle yıl sonunda 250.000 kadar Ermeni’nin bu bölgeye göç ettiği tahmin edilmektedir. Amerikan milli arşivindeki belgeler, Sevr’den önce Anadolu’da yaşayan ve eski yerlerine dönen Ermenileri 644.900 olarak vermektedir. 1914-1920 arasında bütün İmparatorluk topraklarından başta Rusya, ABD ve Fransa olmak üzere göç edenlerin sayısı ise 848.000 olarak gösterilmektedir.⁶² Bu belgelerden, Ermenilerin eski yerlerine geri döndükleri, ayrıca tehcir edilenler dışında tehcire tabi tutulmayan

⁵⁸ Oğuz AYTEPE, “Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyet’i”, *Toplumsal Tarih*, C. 10, s. 58, Ekim 1998, s. 50.

⁵⁹ Azmi Süslü, *Mesut Fani (Bilgili)’ye Göre Kürtler ve Sosyal Gelişmeleri*, Tanmak Yayınları, Ankara, s. 245.

⁶⁰ Ayten Sezer, *Arşiv Belgeleri Işığında Yurtdışındaki Ermenilerin Türkiye’ye Yönelik Faaliyetleri*, Siyasal Yayınevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 62.

⁶¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, age., s. 171.

⁶² Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2005, s. 108-119. (NARA, T 1192, Roll 8, 860, NARA, 860, 01/431, NARA, T.715, Roll 2967, Volume 7675).

küçümsemeyecek bir sayıda Ermeni nüfusun da yerlerinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Anadolu'dan ikinci göç dalgası 20 Ekim 1921 Anlaşması'nın ardından, Fransa'nın Kilikya'daki birliklerini geri çekmesiyle başlamıştır. Göç hareketi İzmir, Kıbrıs, İstanbul, Mısır ve Avrupa'da bulunan Yunan ve Ermeni komiteleri tarafından organize edilmiş, Rumlar Yunanistan'a, Ermeniler ise Suriye ve Kıbrıs'a göç etmişlerdi. Fransız askerleri 19 Aralık'ta Adana'yı, 25 Aralık'ta Antep'i, 31 Aralık'ta Dört Yol'u terk etmişler; 4 Ocak 1922'de ise Mersin ve Tarsus dahil olmak üzere tüm bölge boşaltılmıştı.⁶³ Çukurova ve çevresinden 120.000'den fazla Ermeni Suriye ve Lübnan'a göç ederken, 30.000 kadarı da Kıbrıs, Mısır ve İstanbul'a göç etmiştir. 1 Aralık 1921'den 4 Ocak 1922 tarihine kadar bölgeden ayrılan Ermeni miktarı şöyledir: Mersinden gemilere bindirilen 37.885 kişiden 30.023'ü, Dört Yol'dan İskenderun'a giden 12.066 kişiden 10.000'i Ermeni'dir. 1 Ocak 1922 tarihine kadar Kilikya'da kalan Hıristiyan azınlık miktarı, 3.761 kişi olup bunun da ancak 637'si Ermeni'dir. Gaziantep ve Kilis'ten Suriye yönüne gidenler, yaklaşık olarak 4.500 kişidir. Yaklaşık olarak 5.500 kişi de, yerlerinde kalmamıştır. Bu miktara kara yollarından gizlice kaçanlar da eklenirse bu rakam biraz daha artar. Deniz yoluyla Suriye'ye götürülen Ermenilerden 9.646 kişi Yukarı Lübnan'a (Yarısı Beyrut'a), 4.500 kişi Şam ve civarına; 2.266 kişi Lazkiye-Trablusşam'a yerleştirilmişlerdir.⁶⁴ 1922'de İzmir'in Türk Kuvvetlerince geri alınmasını müteakip yaklaşık 120.000 Ermeni'nin Yunanistan'a gittiği bilinmektedir.⁶⁵ Devam eden göçlerle, 1926-1930 yılları arasında Türkiye'den Suriye ve Lübnan'a 35-40.000 civarında Ermeni göç etmiştir. Göçlerin bir kısmı deniz yoluyla İskenderun ve Mersin limanlarından; diğerleri demiryolu ile Antakya-Halep istikametinden gerçekleşmiştir. Ermeniler, Beyrut'ta kendilerine tahsis edilen göçmen kamplarına yerleşmişler ve 1926 yılında Lübnan vatandaşı kabul edilmişler, kendilerine tahsis edilen mahallelerde yaşamaya başlamışlardır.⁶⁶

Fransa ile Türkiye arasında imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması ile Türkiye-Suriye sınırı kararlaştırılmış, daha sonra Lozan'da da

⁶³ Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu, Yayınları, Ankara, s. 157.

⁶⁴ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1984, s. 421 (Paul De Veau, Kilikya Faciası 1919-1922 Siyasi ve Askeri Olaylar (Müsvette halinde), Çev. Reşat Göğen, Gnkur, ATASE Bşk. Arşivi, 1938).

⁶⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2005, s. 421.

⁶⁶ Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009, s. 299.

bu durum teyit edilmişti. Bununla birlikte, sınırla ilgili sorunlar bitmemiştir. 1925 yılında Suriyeliler Fransız yönetimine karşı yer yer isyan edince Fransız hükümeti Türkiye ile sınır işlerini bir an önce düzene sokmak istemişti. Fransa ile sorunun çözümü için tarafların temsilcilerinden oluşacak bir komisyon kurulmuştu, ancak kurulan komisyon 1926 yılına kadar çelişen iddialar yüzünden herhangi bir sonuca varamamıştı. Sonunda Türk ve Fransız hükümetleri doğrudan diplomatik görüşmelere girişerek 18 Şubat 1926 tarihli “Dostluk ve İyi Komşuluk” sözleşmesini imzaladılar. Yine de Cizre-Nusaybin sorununun tespiti meselesi sürüncemede kalmıştı. Türk sınır bölgesine yerleşen Ermeniler Kürtlerle işbirliği yaparak terör eylemlerine başlamışlardır. Bu dönemde Türk hükümeti Suriyeli Ermenilerin, Türk hükümetine karşı ayaklanma hazırlığında olduklarını iddia ederek, topluca uzaklaştırılmalarını talep etmiştir. Fransız otoriteler topluca göçe karşıdır. Suriyeli Ermenilerin, sınır huzurunu bozacak davranışlarda bulunan bazı Kürtler gibi davranışlarda bulunmadığını ifade etmektedirler. “Türk delegelerin verdiği rakamlara göre 70-80.000 kişi arasında olan bu topluluğun göçe zorlanması, büyük sorunlara neden olacaktır. Fransız otoritelerin böyle bir sorumluluğu alamayacağı” belirtilmektedir.⁶⁷ 23 Haziran 1939 tarihinde Hatay’ın Türkiye’ye bağlanması ile Fransız güçlerin bölgeyi terk edecek olması, Ermenileri telaşlandırmış bu tarihten önce Sancağı terk etmek istemişlerdi,⁶⁸ bu konuda Fransız otoritelerden maddi yardım talep edilmektedir.⁶⁹ Ermeniler, Fransız yetkililere her fırsatta yazdıkları mektuplarda; Türk yetkililerin göçü onaylamadığını, zor durumda kaldıklarını ve Quia d’Orsay tarafından kendilerine verilen güvenceleri hatırlatmaktan geri kalmamaktadır.

Fransız ordusu için silahlanmayı kabul eden Ermeniler, geçmişin intikamının alınacağı korkusu içinde kendilerine verilen sürenin sonunu beklemeden göç etmeyi istemektedirler. Ermeni topluluklar, Fransız orduları tamamen çekilmeden bölgeyi terk etmeyi planlamaktadır. Suriye’ye istekli göç sayısı 8.000-13.000 arasındadır ve yardımlar yalnızca Ermenilere yöneliktir. “10 Temmuz’dan itibaren sınırı geçecek olan göçmenlerden; Suriye ve Lübnan’da iş bulabilecek zanaatkar ve tüccarlara 500 frank, 12 yaşına kadar olan çocuklar için de kişi başı 200 frank verilecektir. Öngörülen

⁶⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 31-32, Beyrut, 22 Ağustos 1930.

⁶⁸ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 68-69, Beyrut, 30 Haziran 1939.

⁶⁹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 26, Beyrut, 3 Temmuz 1939.

yardım miktarının 25 milyon frank değerinde olduğu tahmin edilmektedir.”⁷⁰ Yüksek Komiser Puaux, Dışişleri Bakanı’na gönderdiği şifreli telgrafta, “Ermenilerin korku ve umutsuzluk nedeniyle beklemeksizin toplu göç etmek istediklerini; kendilerine anlaşmalardan sağlanan haklardan yararlanmak için verilen sürenin tamamını kullanmalarını tavsiye ettiklerini, giderin 30 milyon frankı bulacağını ancak, acilen 5 milyon frank yardım talebini iletmektedir.”⁷¹

Fransa’nın Ankara’daki Büyükelçisi René Massigli, “Ermeni göçmenleri güvence altına almak için Türk yetkililerle görüşmüş ve sonuç Türk delegeleri memnun etmiştir.”⁷² Büyükelçi Numan Menemencioğlu ile yaptığı görüşmede, “Antakya valisinin Fransız yetkililerle iyi ilişkiler kurması ve Ermeni azınlıkları incitmekten kaçınmaları gerektiği talimatlarını Hükümet ve Cumhurbaşkanı’ndan bizzat aldığı” bilgisini Fransa Dışişleri Bakanlığı’na rapor etmektedir.⁷³ Göç düzenlemesinin hayata geçirilerek 14.000’in üzerinde Ermeni’nin yerinin değiştirilmiş, bu konuda gerekli önlemlerin alınmıştır.⁷⁴ Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Ermenilerin göçü sırasında Türk yetkililer, Fransız yetkililerle göç konusunda anlaşarak gerekli kolaylığı sağlamışlardır.

Yüksek Komiser Puaux, diğer göç şartlarından Fransa Dışişleri Bakanı’nı bilgilendirmeye devam etmektedir. Yüksek Komiserliğin göçmenleri karşılamak ve yerleştirmek için aldıkları önlemlerden, Ermeniler memnundurlar.⁷⁵ Fransa’nın Yüksek Komiserliği, göç düzenlemesinde ve finansman sağlanmasında sorunsuz bir şekilde yerleşimi sağlamaya çalışmıştır. İlk başta Ermenilerin toplu göçüne karşı olan Fransızlar, sonunda Ermenilerin toplu göçüne razı olmuştur. Bu kararda Fransız Manda İdaresinin mültecilerin göç ettikleri Suriye ve Lübnan’ın çorak bölgelerindeki çorak alanlarda tarımsal faaliyetlerde bulunmaları ve bölgenin ekonomik kalkınmasında onlardan yararlanma düşüncesi yatmaktadır.

⁷⁰ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 33-36, Beyrut, 4 Temmuz 1939.

⁷¹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 37-40, Beyrut, 5 Temmuz 1939.

⁷² MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 179, Ankara 16 Temmuz 1939.

⁷³ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 180, Ankara, 16 Temmuz 1939.

⁷⁴ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 186, Beyrut, 17 Temmuz 1939.

⁷⁵ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 198, Beyrut, 18 Temmuz 1939.

Yüksek Komiserlik temsilcisi Albay Collet'in raporuna göre; Sancak Ermenilerinin boşaltılması sorumlu 4 yöneticinin sektörlerinde ilerleyecektir. Boşaltılma Suveydiye Limanına kamyonlarla gerçekleştirilecektir. Musa Dağ (Cebel Musa) sektöründen sorumlu Yüzbaşı Gacon'dur. Göç 15 Temmuz-21 Temmuz arasında devam etmiştir. Yaklaşık 4.000 kişi deniz yoluyla, 2.500 kişi kara yoluyla taşınmıştır. 17 Temmuz'da başlayan göç ile Amik Ovası sorumlusu Üsteğmen Lohéac yönetiminde 2119 kişi ve İskenderun sorumlusu müfettiş Mentque yönetiminde toplam 4.294 kişi bölgeden taşınmıştı. Antakya sorumlusu Yüzbaşı Farnier'di ve 21-22 Temmuz günlerinde 790 kişi bu bölgeden göç etmiştir. Toplamda 14.000 kişi Kesap, Bedrusiye, Tartus ve Halep'e, Fransız mandası altındaki topraklara taşınmış ve ardından yaklaşık 13.000'i Lübnan'a yerleştirilmiştir.⁷⁶ Sonunda alınan önlemler sayesinde Ermenilerin göçü sorunsuz bir şekilde tamamlanmıştır. Ermeniler yanlarında taşıyabildikleri eşyaları götürmüşler, taşıyamadıkları eşyaları ise daha sonra kendileri tarafından satılmıştır. Gittikleri bölgelerde önceleri kendileri için hazırlanan kamplarda kalan Ermeniler, büyük sıkıntılarla sefalet içinde yaşamak zorunda kaldılar.

Anlaşma ile belirlenen göç süresi 13 Ocak 1940'ta doldu ve göç hareketi yaklaşık olarak Mart ayında sona erdi. Bu tarih itibariyle bölgeden göç eden yaklaşık 48.000 kişinin 26.500'ü Ermeni, 11.500'ü Ortodoks, 6.000 kişi Arap ve 3.000'i ise Alevi idi.⁷⁷ Fransız Manda İdaresi göçün finansman projesi için Milletler Cemiyeti'ne başvurmuştu. Fridtjof Nansen⁷⁸ başkanlığındaki Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Ofisi, 1927 yılında başlayan proje ile Ermenilere Suriye, Lübnan ve Sancak'ta araziler alıp, hazırladıkları yerleşim planları ile şehir ve köylerde kalıcı konutlar ve çiftlikler kurarak yerleşmelerini sağlamıştı.⁷⁹ Projenin 1933 yılında bitirilmesi kararı alınmasına rağmen, Suriye ve Lübnan'da kamplarda yaşayan binlerce aile olması nedeniyle, proje ilerleyen yıllarda da devam etmişti. Yüksek Komiser Puaux, Sığınmacılar için kurulan Nansen Uluslararası Fonu'nun 31 Mart 1938 tarihinde dağıldıktan sonra, M. Burmier yönetiminde Likiditasyon çalışmalarına başladığını ve Ermeniler'e ödünç verilen paraları toplama ve borçlarını ödeyen Ermenilere ruhsatlarını vermek

⁷⁶ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 199-203, Antakya, 14 Temmuz 1939, Ek. 2.

⁷⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 476, s. 32, 7 Mart 1940

⁷⁸ 1930 yılında Fridjof Nansen'in vefatından sonra, "Milletler Cemiyeti Yardım Komisyonu, Nansen Office" olarak anılmaya başlamıştır.

⁷⁹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 474, s. 258-260, 7 Mart 1940.

işini sürdürdüğünü, Dışişleri Bakanı'na bildirmektedir. Uluslararası ofisin kurulumu Fransa'nın 3 milyon, İngiliz organizasyonlarının 2.700.000, Ofis'in yardım fonları 950.000 frank tutarındadır.⁸⁰ M. Kalust Gülbenkian ve Ulusal Ermeni Birliği göçün finansmanına önemli destek sağlamıştır.⁸¹ Fransız yetkili, Yüksek Komiser Puaux'nun Nansen Ofisi'nin, Ermeniler'in Lübnan'a yerleştirilebilmesi için fonlarını aktarması talebini, Milletler Cemiyeti Alt Yönetimine iletmiştir. Milletler Cemiyeti Alt Yönetimi'ne gönderilen not Nansen Hesaplarının tasfiyesi ile ilgilidir. Suriye çalışmasının hesap tasfiye planı, Nansen Ofisi Yönetim Komitesi tarafından 6 Ağustos 1938'de, 1934 taslak planına uygun olarak yürütülmüş ve Milletler Cemiyeti tarafından onaylanmıştır.⁸²

Göç hareketi yaklaşık 1940 yılında sona ermiş, göçmenler Fransız Yüksek Komiserliği tarafından kendilerine tahsis edilen mahallelerde ve inşa edilen evlerde yaşamaya başlamışlardır.

Sonuç

19. yüzyıl başlarında başlayan ve günümüze kadar Türk dış politikasının en önemli konularından birini oluşturan "Ermeni Sorunu", Birinci Dünya Savaşı içinde yaşanan gelişmelerle birlikte, birden fazla unsurun bir araya geldiği çok yönlü bir problem halini almıştır. İtilaf Devletleri, savaş sırasında Osmanlı Devleti içindeki etnik ve dinsel azınlıkların kendi menfaatleri içinde yer almasına çalışmışlardır. 20. yüzyıl boyunca büyük acıların yaşanmasına sebep olan Ermeni sorununda, arşiv belgeleri bize savaş sırasında Ermenilerin "düşmanın yanında yer aldıkları"na itiraf ettiklerini göstermektedir. 1921 yılında Anadolu'dan Fransız güçlerinin çekilmesiyle göç eden Ermeniler, tüm dünyaya yayılmış bir görünümde dirler. Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasının ardından; Lozan görüşmelerinde Ermeni sorunu gündeme gelmiş, ancak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde çoğunluk sağlayamayan Ermeniler Lozan'da aradıklarını bulamamıştır. Lozan sonrası dönem Türkiye açısından güç ve enerjinin; Cumhuriyet'in iç sistemini kurma çalışmalarının yoğunlaştığı, diğer yandan Batı ile ilişkilerin normalleştirilmeye, uluslararası arenada problemlerin en elverişli şartlarda çözülmeye çalışıldığı dönemdir. Ermeniler bu kez 'Ermeni ve Kürt ittifakı' ile kurulan Hoybun Cemiyeti aracılığı ile, Türkiye sınırları içinde isyan hareketleri amaçlamıştır. Kürt - Ermeni ilişkileri, özellikle Ağrı

⁸⁰ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 473, s. 194-195, Beyrut, 5 Ekim 1939.

⁸¹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 474, s. 138, Paris, 10 Aralık 1939

⁸² MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 474, s. 21, Paris, 24 Ekim 1939

ayaklanması sırasında yoğunluk kazanmıştır. 1926 – 1930 yıllarında meydana gelen Ağrı olayları, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin çok zaman ve enerji kaybetmesine yol açmıştır. 1932 sonlarına kadar Türkiye'nin bütün uluslararası sorunlarında İngiltere ve onunla işbirliği içinde olan Fransa, Türkiye karşıtlığını sürdürmüşlerdir. 1939 yılında İskenderun Sancağı'nın Türkiye'ye geçmesi üzerine bölgeden son kez göç eden Ermenilere Türk yetkililer, Fransız yetkililerle anlaşarak gerekli kolaylığı sağlamışlardır. Fransızlar göçü planlamış ve organize etmişlerdir.

Son göçün ardından Ermeniler, başta ABD ve Fransa olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış bir görünümündedir. Bu dönemde Türkiye'nin uluslararası alanda varlığını sürdürmesi için bir denge politikası uygulaması gerekliydi ve Türk diplomatları da dünyadaki gelişmelere paralel bir diplomasi izlemekteydi. Hem Lozan'da çözümlenemeyen konular, hem de uluslararası alanda tırmanan gerilim nedeniyle dış politika zorlu bir süreçtedir, bu nedenle Ermeni sorununa yeterince odaklanılamamıştır. Gümrü, Kars, Lozan antlaşmaları ile sorunun çözümlendiği düşünülmüştür. Ancak Ermeniler açısından iki savaş arası gelişmelerin yaşandığı bu dönem bir duraklama dönemi değil, bir geçiş dönemidir. Ermeniler buldukları ülkelerde çeşitli faaliyetlerde bulunarak, savaş sırasında yaşanan gelişmelerin bir soykırım olduğunu kabul ettirmeye çalıştılar. Genelde “uzun bir durgunluk dönemi” olarak tanımlanmasının aksine, Ermeni diasporasının güçlendiği, lobi faaliyetlerinin hız kazandığı ve bütün bu unsurların iki üç kuşak sonra terörizmin temsilcisi olarak tekrar sahneye çıktıkları bir dönem olmuştur. Nihayetinde yasama organları tarafından soykırım iddialarının tanınması için bu kez siyaset, meclisler, basın, eğitim, kültür, sanat yolu ile lobi faaliyetlerini stratejik bir güç olarak kullanmaktadırlar. Bu sonuç, uluslararası ilişkilerde propaganda ve lobi çalışmalarının önemini gözler önüne sermektedir. Aradan geçen uzun yıllara rağmen, Ermeniler tarihi gerçeklerden uzak savlarını uluslararası arenada gündemde tutmaya devam etmektedirler.

KAYNAKÇA

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınlanmış Belgeler

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 14, Ankara, 1995.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLERİN SEVK VE İSKANI (1878-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 91, Ankara, 2007.

Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi

- MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934.
- MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 469, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934.
- MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934.
- MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 473, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934.
- MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 476, Direction Des Affaires Politiques et Commerciales, E 411-2 Politique Extérieure Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934.

Kitaplar

- ALAKOM, Rohat, *Xoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998.
- ARMAOĞLU, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, C. I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1993.
- ÇAY, Abdulhaluk M., *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı, Ankara, 1996.
- ÇAYCI, Abdurrahman, *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.
- ÇİÇEK, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
- DİLAN, Hasan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918)*, Ankara, TTK 2005, XVI. Dizi, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2005.
- DİLAN, Hasan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918)*, XVI. Dizi, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2005.
- DİLAN, Hasan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918)*, Ankara, TTK 2005, XVI. Dizi, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2005.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2005.
- KALAFAT, Yaşar, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992.
- KARACAKAYA, Recep, *Ermeni Meselesi Kronolojisi ve Kaynakça*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul, 2005.

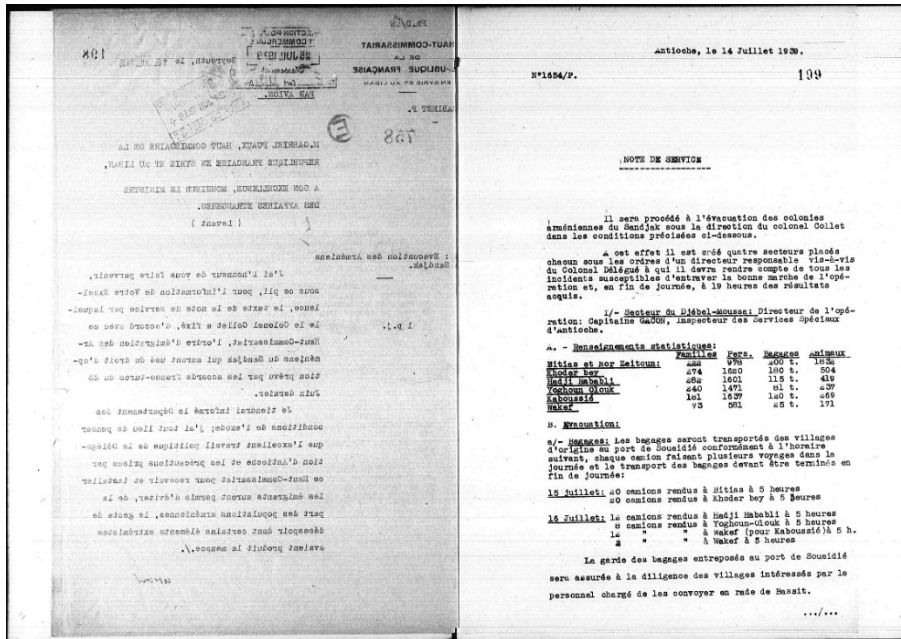
- KİRİŞÇİ, Kemal, Winrow Gareth M, *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- KOÇAŞ, M. Sadi, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yay., İstanbul 1990.
- McCARTHY, Justin, *Turks and Armenians: A Manual on the Armenian Question*, Washington, Committee on Education, Assembly of Turkish American Association, 1989.
- MERAY, Seha L., *Lozan Barış Konferansı – Tutanaklar – Belgeler*, C. 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yay. No. 300, Ankara, 1978.
- ÖKE, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- ÖZÇELİK, İsmail, *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2005.
- ÖZDEMİR, Hikmet, Çiçek Kemal, Turan Ömer, Çalık Ramazan, Halaçoğlu Yusuf, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2010.
- SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1984.
- SELİM, Yavuz, *Taşnak-Hoybun*, İleri Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- SELVİ, Haluk, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Yayın No. 48, Sakarya, 2003.
- SEZER, Ayten, *Arşiv Belgeleri Işığında Yurtdışında Yaşayan Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, Siyasal Yayınevi, Ankara, 2006.
- SİLOPİ, Zinar (Kadri Cemil Paşa), *Doza Kürdistan: Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı*, Stewr Basımevi, Lübnan, 1969.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. I, Ankara, 2000.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990.
- SÜSLÜ, Azmi, *Mesut Fani (Bilgili)'ye Göre Kürtler ve Sosyal Gelişmeleri*, Tanmak Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal , *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1992.
- ULU, Cafer, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.
- YAVUZ, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.

Makaleler

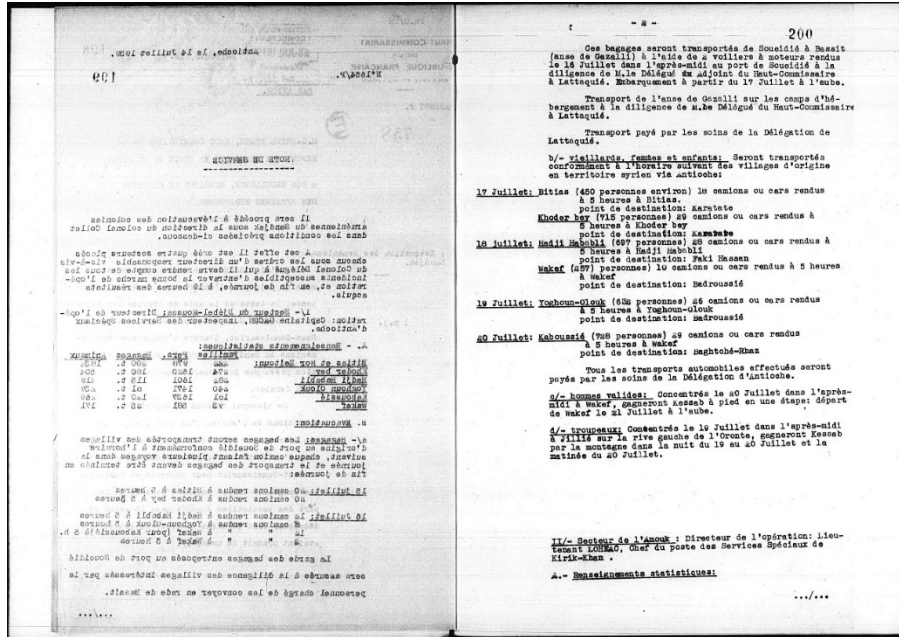
- ALP, İlker, “Ermeni İddialarının Tarihsel Geçersizliği,” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Haziran 2009, C. 11, S. 1, ss. 1-30.
- AYTEPE, Oğuz, “Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyet’i”, *Toplumsal Tarih*, C. 10, S. 58, Ekim 1998, ss. 50-54.
- BİLGİN, Mustafa Sıtkı, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletleri’nin Diplomatik Manevraları ve Türkiye’nin Karşı Siyaseti”, *Belleten*, C. LXIX / 254, ss. 1-14.
- DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, “Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan”, *Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü*, Ankara, 1973, ss. 182-196.
- DİLAN, Hasan; “Diplomatik Belgelerle Fransa’nın Ermeni Siyasetine Bakışı”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, C. 10, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. 16-25.
- ERASLAN Cezmi, “Ermeni Komiteleri, Propogandaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler” *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İ.Ü. Rektörlüğü Yayınları, 2001, ss. 197-207.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Tehcir Edilen Nüfus, Kayıplar ve Göçler,” *Türk Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 143-179.
- İLTER, Erdal, “Milli Mücadele’de “Doğu Lejyonu” (Légion d’Orient)’nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2, S. 3’den Ayrı Basım, Ankara, 1989, ss. 419-436.
- KODAMAN, Bayram, “Türk-Ermeni İhtilafının Başlangıcı”, *Tarihte Ermeniler ve Kürtler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik)*, C. 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. 239-256
- SEZER, Ayten, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, Özel Sayı, Ankara, 1999, ss. 169-183.
- SONYEL, Salahi R., “Tehcir ve Kısımlar Konusunda Ermeni Propagandası, Hristiyan Dünyası Nasıl Aldattı”, *Belleten*, C. XLI/161, ss. 1-242.
- TURAN, Ömer, “Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu”, *Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed. Türkkaya Ataöv, *TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu*, Yayın Nu.94, Ankara, Ağustos 2002, ss. 200-229.
- YARGI, Güler, “Ermeni İhtilal Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayininin Rolü”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, C. 10, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 2014, ss. 127-172.

Ek: 2

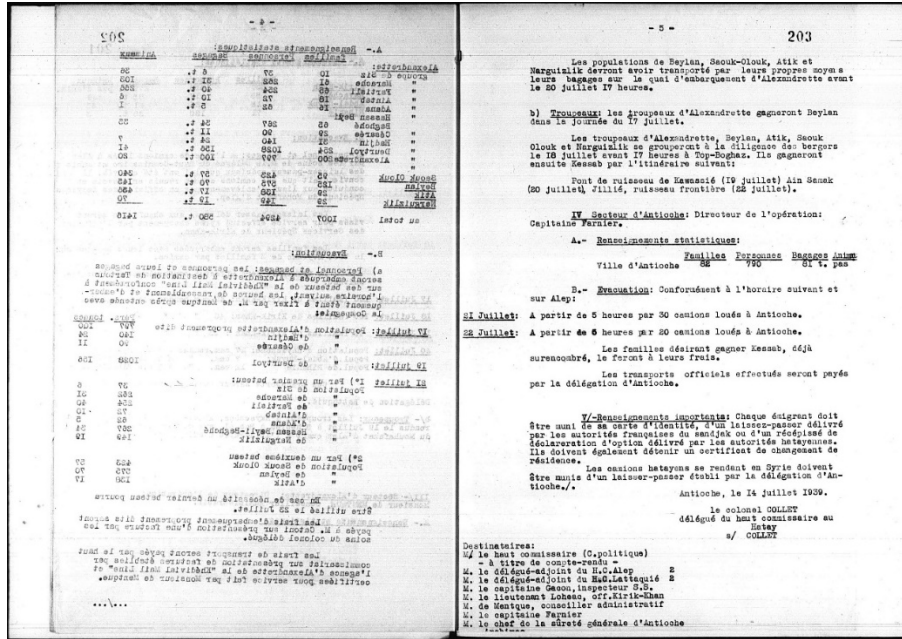
İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEM YAKINDOĞU'DA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEM YAKINDOĞU'DA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Kaynak: MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 471, s. 198.